

Miłosierdzie Boże w tekstach *Triodionu Postnego*

The Mercy of God in the Texts of the *Lenten Triodion*

Słowa kluczowe: Miłosierdzie, Triodion Postny, Teologia, Prawosławie

Key words: Mercy, *Lenten Triodion*, Theology, Orthodox

Streszczenie

Pojęcie miłosierdzia Bożego jest fundamentem i punktem wyjścia dla rozważań o relacji Boga i człowieka w teologii wszystkich wyznań chrześcijańskich. Wielopoziomowość tego zagadnienia została wyraźnie zaakcentowana w tradycji Kościoła prawosławnego. Wschodnia hymnografia zawarta w *Triodionie Postnym* pozostaje w nieustannej relacji względem liturgicznej rachuby kalendarzowej, nadając przez to życiu wiernych określony rytm duchowego wzrastania i wewnętrznej przemiany. Artykuł stanowi omówienie liturgicznych i hymnograficznych opisów postaw i ludzkich słabości skonfrontowanych z rzeczywistością wszechogarniającego miłosierdzia Bożego. Teksty *Triodionu Postnego* są bezcennym źródłem refleksji na temat ekonomii zbawienia i ukazują na drodze paralelizmu historię zbawienia ludzkości oraz wędrówkę człowieka po kolejnych stopniach doskonałości chrześcijańskiej. Wschodni pisarze kościelni oparli swoje rozważania na biblijnych historiach celnika i faryzeusza, syna marnotrawnego i praojca Adama, co znalazło swój wydzźwięk w tekstologii Kościoła prawosławnego. Rzeczywistość przebóstwienia jest owocem jedności woli Bożej i woli ludzkiej, co najpełniej

¹ Ks. dr Jerzy Tofiluk, prof. ChAT, jest p.o. kierownika Katedry Patrologii w Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, rektorem Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie i wykładowcą w Policealnym Studium Ikonograficznym.

ukazuje omówiony w artykule układ wielkopostnych czytań liturgicznych w Kościołach tradycji wschodniej. Rozeznanie stanu swojej duszy, wyznanie winy, szczere pokajanie, pragnienie powrotu do domu Ojca i próba przywrócenia stanu rajskiego obcowania z Bogiem stanowią odpowiedź na miłość Boga do człowieka, co stanowi trzon mistagogii liturgicznej dla wyznawców Kościoła prawosławnego.

Abstract

The concept of God's mercy is the foundation and starting point for reflections on the relation between God and man in the theology of all Christian confessions. The multi-level nature of this question has been clearly emphasised in the tradition of the Orthodox Church. The Eastern hymnography contained in the *Lenten Triodion* remains in constant relation with the liturgical calendar, thereby giving a specific rhythm of spiritual growth and internal transformation to the lives of the faithful. This article addresses the liturgical and hymnographical descriptions of attitudes and human weakness when confronted with the reality of God's all-embracing mercy. The texts of the *Lenten Triodion* are an invaluable source of reflection on the economy of salvation and show, through parallelism, humanity's history of salvation and man's journey on the way to Christian perfection. The Eastern Church writers based their reflections on the biblical stories of the Publican and the Pharisee, the Prodigal Son and Forefather Adam, which has found its echo in the textology of the Orthodox Church. The reality of theosis is the fruit of the synergy between the will of God and human will, which is best shown in the structure of Lenten liturgical texts in the tradition of the Eastern Churches discussed in this article. Discernment with regards to the state of one's soul, confessing sins, sincere repentance, longing to return to the home of the Father, and an attempt to restore the state of heavenly communion with God all constitute the answer to God's love to man, which is also the core of liturgical mystagogy for Orthodox Christians.

W dziejach rozwoju liturgiki wyraźne jest wzajemne powiązanie procesu kształtowania się układu nabożeństw i powstawania tekstów *euchologicznych* z procesem definiowania prawd wiary. Teksty liturgiczne nie powstawały w oderwaniu od teologicznych dyskusji i sporów. Refleksja nad prawdami wiary miała wpływ na kształtowanie się życia religijnego. Prawdy wiary nie mogą być rozpatrywane jako system

filozoficzny mający znaczenie tylko w życiu intelektualnym. One ukształtowały nowe rozumienie życia i nowy sposób życia. Powstawanie tekstów towarzyszyło nowym etapom życia Kościoła i było odpowiedzią na nowe wyzwania. To, co miało miejsce w historii Kościoła, znalazło swój wyraz w liturgicznej świadomości. Jest to świadectwo ogromnego doświadczenia modlitwy i mistyki urzeczywistnianej w Kościele, ale równocześnie wyrażenie prawd dogmatycznych i nauczania Kościoła. Należy zauważyć przy tym, że teologia tekstów liturgicznych nie stanowi wykładu systematycznego, ponieważ nie takie było i jest zasadnicze przeznaczenie tych tekstów (Nanowski 1978, 300). Z drugiej zaś strony teologia prawosławna w swojej istocie jest liturgiczna i teksty liturgiczne są modlitewnym wyrażeniem teologii.

Rok liturgiczny w tradycji Kościoła prawosławnego jest rzeczywistością złożoną i skomplikowaną. Często wskazuje się na wielowarstwowość tej rzeczywistości, co bardzo łatwo zauważyć na przykładzie dobowego, tygodniowego i rocznego cykli nabożeństw i ilości wykorzystywanych ksiąg liturgicznych podczas tych nabożeństw. W *Typikonie*², księdze kształtującej układ nabożeństw wszystkich cykli, możemy dostrzec wyraźną tendencję do ukazania wewnętrznej jedności i logiki całego misterium zbawienia. Szczególnie wyraźnie to widać w treści i układzie nabożeństw Wielkiego Postu i Pięćdziesiątnicy, w powiązaniu motywów pasyjnych ze świętem Paschy.

Triodion Postny jest wyjątkową księgą liturgiczną, wykorzystywaną przez Kościół prawosławny w szczególnym okresie roku liturgicznego, to jest od tzw. niedziel 'Przedpościa' do Wielkiej Soboty włącznie. Swoją treścią księga ta obejmuje okres przygotowania do najważniejszego święta – Zmartwychwstania Pańskiego.

Pod względem treści i struktury w *Triodionie* wyróżnia się trzy warstwy, które ukształtowały się w historycznym rozwoju. Pierwszą z nich jest obecny układ ze szczególnym uwzględnieniem Wielkiego

² Historię kształtowania *Typikonu* zob. Skaballanovič 2008.

Tygodnia, który następuje po wielkim czterdziestodniowym poście i poprzedzających go przygotowawczych tzw. niedzielach 'Przedpościa'. Drugą warstwą są historyczne wspomnienia niedziel Wielkiego Postu, które obecnie nie występują w liturgicznej praktyce, a o których mówi się w idiomelozach³ i oddzielnych kanonach jutrzni. Trzecią warstwę stanowi grupa wspomnień świętych z menologionu – nieruchomego rocznego cyklu nabożeństw włączonych do *Triodionu*, czyli ruchomego cyklu. Ze względu na tematykę i objętość tekstu, uwzględnione zostaną w wymiarze ograniczonym, ale nie pomniejszającym przez to głównych idei i przesłania, tylko wybrane elementy pierwszej warstwy: treść nabożeństw Przedpościa, Wielkiego Postu i Wielkiego Tygodnia.

Najbardziej obszerną i wielowątkową warstwę *Triodionu* postnego stanowią pieśni – hymny, których w całej księdze jest ponad 500. Różnią się one między sobą zarówno genezą, formą, objętością, językiem i nazwami. Autor największego, jak dotychczas, opracowania dotyczącego *Triodionu* stwierdził, że najstarsze pochodzą z V wieku, a najmłodsze z XIV.

Z tego wynika, że teksty liturgiczne *Triodionu* postnego pochodzą z bizantyjskiego okresu wschodniej kościelnej poezji. Wśród autorów tekstów liturgicznych możemy wymienić św. Romana Melodosa (V w.) (Szymusiak, Starowieyski 1971, 345), św. Jana Damasceńskiego (Ignatiâ monachinâ {Puzik} 1982, 59-93), św. Józefa Hymnografa (IX w.)⁴, św. Teodora i Józefa Studytów, św. Kosmasa biskupa Majumy (+787) (Ignatiâ monachinjâ {Puzik} 2005, 15-57), św. Andrzeja z Krety (+712)⁵,

³ Idiomelon [gr. ἰδιόμελος; cs. СѦМОГЛАСЕНЪ] - pieśń liturgiczna, która nie wykorzystuje rytmu i melodii innych utworów, ale też nie jest prototypem dla innych utworów. Idiomelon to utwór, który nie ma analogii.

⁴ Św. Józefowi Hymnografowi przypisuje się autorstwo 211 utworów, w tym 175 kanonów jutrzni, 40 *trójpieśni* i 6 *czwórpieśni* (zob. Ignatiâ monachinâ {Puzik} 2005, 278). I. Karabinov uważał, iż trójpieśni przypisywane w *Trodionie* św. Józefowi Studydzie są również autorstwa św. Józefa Hymnografa, (Karabinov 1910, 135-137).

⁵ Św. Andrzej z Krety jest autorem Wielkiego Kanonu Pokutnego i ok. 70 innych kanonów i hymnów, które weszły do *Trodionu* (Karabinov 1910, 98; Ignatâ monachinâ

Symeona Logotetę (Metafrastosa) (X w.), mniszkę Ksenię i wielu innych. Rozpatrywane teksty w przepięknych poetyckich obrazach przekazują bezmiar i głębię teologicznej przenikliwości. *Triodion Postny* jest niewyczerpanym źródłem dla historii nabożeństw, a także bizantyjskiej liturgicznej hymnografii i hagiografii i teologii.

Prawdy o Bogu miłosiernym i o miłości Boga do stworzenia, świadomość wolności Boga i niepoznawalności aktu zbawczego przy równoczesnej pewności, że zbawienie jest aktem miłości Boga powracają często w liturgicznym świadectwie Kościoła i są przedstawione w wielu aspektach. Analiza tekstów liturgicznych, szczególnie wielkopostnych, pozwala dostrzec różnorodność terminów określających Boga, którego miłosierdzie jest zwiastowane przez Kościół. Podczas każdego nabożeństwa nie tylko wielokrotnie są powtarzane prośby o zmiłowanie, ale wyznawana jest prawda o miłosierdziu Boga. Na stałe weszły do słownika tekstów liturgicznych takie sformułowania jak „Przyjaciel⁶ człowieka” [gr. φίλάνθρωπος, cs. Уеловеколювецъ], „dobroczyńca” [cs. Благодѣтель] (*Triōd' Postanaâ* 2000, 10v), „dobry Ojciec”, „Ojciec dobrego serca” [cs. Благотворный отецъ] (*Triōd' Postanaâ* 2000, 10v) „Szczodry” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 11v), „Szczodroblivy” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 10r), „miłosierny Pan” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 7v), „Łaskawca szczodry” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 7v), „Stwórca miłosierdzia”, „Bóg miłosierny” [cs. Божъ милостивъ] (*Triōd' Postanaâ* 2000, 8r). Wielokrotnie mówi się „niewypowiedzianej miłości do człowieka” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 13r).

Układ nabożeństw i kolejność niedziel, szczególnie przygotowanych, jest wyrażeniem nie tylko treści teologicznych, ale również pewnej perspektywy soteriologicznej w tym układzie zawartej. Pierwszą

{Puzik} 2005, 120). Teologiczną analizę Wielkiego Kanonu św. Andrzeja z Krety opublikował K. Leśniewski (Leśniewski 2017).

⁶ Znaczenie terminu ‘przyjaciel’ w języku współczesnym nie jest adekwatne do liturgicznego znaczenia tego sformułowania. W teologii tekstów liturgicznych chodzi bardziej o Tego, który umiłował świat i oddał swoje życie (J 3,16; por. J 15,13), nie z przyjaźni, a z miłości do swego stworzenia.

niedziela przygotowawczą w *Triodionie postnym* jest niedziela o celniku i faryzeuszu⁷, która przez tekst Ewangelii i teksty liturgiczne naucza, że każdy człowiek zawsze może zwrócić się do Boga z modlitwą. Powinien jednak szczerze i krytycznie oceniać swój stan. Poczynając od jutrzni tej niedzieli, aż do ostatniej niedzieli Wielkiego Postu, śpiewany jest jeden z najważniejszych hymnów wielkopostnych:

Bramę pokajania otwórz mi, Dawco życia⁸, tęskni bowiem duch mój do świętego przybytku Twego, a przybytek mego ciała noszę cały zbrukany, lecz jako Szczodry oczyść go, z łaskawego Twego miłosierdzia. Gdy myślę, nieszczęsny, o mnóstwie popełnionych przeze mnie złych czynów, drżę przed strasznym dniem sądu. Mając jednak nadzieję na miłosierdzie Twej łaskawości, jak Dawid wołam do Ciebie: Zmiłuj się nade mną, Boże, według wielkiego miłosierdzia Twego (*Triōd' Postanaā* 2000, 3r {Jutrznia niedzieli o faryzeuszu i celniku}).

Powyższy tekst jest lekcją skruchy dla wiernych połączoną z paschalną radością, ponieważ jest on śpiewany bezpośrednio po czytaniu Ewangelii o zmartwychwstaniu i hymnie „Zmartwychwstanie Chrystusa widząc”. Treść tego hymnu oznajmia, że po szczerym pokajaniu i płaczu nad swoimi grzechami może nastąpić „przywrócenie radości zbawienia” (Ps 51), które jest darem Bożego miłosierdzia.

⁷ W tradycji Kościoła oprócz niedziel ‘Przedpościa’ znajdujących się w *Triodionie*, jeszcze dwie wcześniejsze niedziele są uznawane za przygotowawcze do Wielkiego Postu: niedziela o uzdrowieniu ślepego w Jerycho (Bartymeusza) (Łk 18,35-43), drugą – o Zacheuszu (Łk 19,1-10). Por. Bloom 2004, 97-155.

⁸ Słowa o otwarciu bramy przywołują obraz klucza Dawida, o którym mówi prorok Izajasz: „I położę na jego ramieniu klucz domu Dawida, i gdy on otworzy, to nikt nie zamknie, a gdy on zamknie, to nikt nie otworzy. I wbije go jako gwóźdź na pewnym miejscu i będzie tronem chwały dla domu swojego ojca” (Iz 22,22-23). To samo proroctwo odnajdujemy w Apokalipsie „To mówi święty, Ten, który ma klucz Dawida, Ten który otwiera, a nikt nie zamknie, i Ten który zamyka, a nikt nie otworzy” (Ap 3,7). Oznacza to, że w kontekście Mt 16,18-19 brama pokajania może być otworzona tylko w Kościele. Potwierdzeniem tego jest kolejna fraza „tęskni duch mój do świętego przybytku”, która jest niemal dosłownym cytatem z Izajasza „Panie [...] tęskni dusza moja za tobą” (Iz 26,9).

W wielu innych miejscach nabożeństwa tej niedzieli mówi się o celniku i jego postawie jako wzorze do naśladowania.

Pokora dawno temu podniosła celnika, który z płaczem zawołał: «Oczyść», i został usprawiedliwiony. Naśladujmy go wszyscy, którzy wpadliśmy w głębię zła, i zawołajmy z głębi serca do Zbawcy: zgrzeszyliśmy, oczyść jedyny Przyjacielu człowieka! (*Triōd' Postanaâ* 2000, 4r {Katyza poetycka po trzeciej pieśni kanonu jutrzni}). Przyniesmy Panu westchnienia celnika i do Niego przystąpmy, grzeszni, jak do Władcy. Pragnie bowiem zbawienia wszystkich ludzi i odpuszczenie daje wszystkim kajającym się, ze względu bowiem na nas wcielił się Bóg będący z Ojcem współniemający początku (*Triōd' Postanaâ* 2000, 5r {Kondakion drugi po szóstej pieśni kanonu jutrzni})

Z tekstów pierwszej niedzieli przygotowawczej wynika, że Bóg jest zawsze miłosierny, ale człowiek swoją postawą, pychą, przez swoje grzechy może to miłosierdzie Boże odrzucić.

Prawda o Bożym miłosierdziu, które jest bezinteresowne i które wynika z Bożej miłości, jest jeszcze mocniej podkreślona w tekstach drugiej niedzieli – o synu marnotrawnym. Treść czytanej w tę niedzielę przypowieści i teksty interpretujące przypowieść dodają otuchy i dają nadzieję człowiekowi, który zgrzeszył i wybrał złą drogę. Bóg jako Ojciec Miłosierny przyjmuje każdego powracającego. Wyraźnie świadczy o tym następujący tekst synaksarionu⁹ autorstwa Nicefora Kalista Ksanthopulosa¹⁰:

Ponieważ niektórzy wiedząc o swoich grzechach i żyjąc od młodych lat rozwiązłe, [...] popadają w rozpacz, która jest następstwem pychy,

⁹ Pod pojęciem synaksarion rozumiany jest krótki opis święta ukazujący zazwyczaj znaczenie lub przyczyny jego ustanowienia albo opisanie żywotu świętego, umieszczone w menologionach lub *Triodionie* po 6 pieśni kanonu jutrzni. Zob. <http://drevo-info.ru/articles/1798.html> (14.11.2013). W literaturze naukowej terminy synaksarion oraz menologion mogą być używane na określenie zastępczo z innymi terminami teologicznymi (Metzger 1972, 480; Lunt 1982, 410; Ostapczuk 2010, 22). O innych znaczeniach terminu synaksarion zob. Davydova, Čertorickaâ 1999, 151-163.

¹⁰ Nikefor Kallistos Ksanthopol (ok. 1256 – 1355) – mnich, bizantyński poeta i historyk Kościoła, autor licznych traktatów liturgicznych. Zob. Cichocka 2002, 292.

i nie chcą wstąpić na drogę cnoty i zsyłając się na swoje poprzednie grzechy, w jeszcze większe grzechy wpadają, święci ojcowie przejawiając i do takich ludzi ojcowską miłość, i pragnąc wybawić ich z rozpacz, przedkładają tutaj obecną przypowieść [...] wyrrywając z korzeniami tę żądzę i odradzając ich na przyjęcie cnót, odkrywają im pełne miłości do człowieka, łaskawe Boże miłosierdzie. Przekonują tą przypowieścią Chrystusa, że nie ma takich grzechów, które mogą przewyciężyć Jego przyjaźń do człowieka (*Triöd' Postanaâ* 2000, 12r-12v {Niedziela o synu marnotrawnym, Jutrznia, synaksarion}).

Powyższy synaksarion jest swoistą rekapitulacją treści tekstów, w których oprócz wychwalania i pokazania, jak wielkie jest Boże miłosierdzie, odnajdujemy również wezwanie do pokajania i modlitwy wyrażone językiem kościelnej poezji.

„Modlę się jednak do Ciebie, przedwiecznego Stwórcy naszego Boga, abyś wiatrem Twojej miłującej łaskawości rozwiął plewy mych czynów i jako pszenicę dał duszy mojej odpuszczenie” (*Triöd' Postanaâ* 2000, 9v {Niedziela o synu marnotrawnym, Wieczernia, Panie, wołam do Ciebie, stichera 1}), a ja „wracając do łaskawego Ojca wołam ze łzami «przyjmij mnie jako najemnika przypadającego do Twojej przyjaźni do człowieka i zbaw mnie!»” (*Triöd' Postanaâ* 2000, 10r {Wieczernia, Na stichownie, stichera na „Chwała Ojcu...”}).

Nabożeństwo niedzieli o synu marnotrawnym ma jeszcze jedną cechę szczególną, na którą zwraca uwagę ks. Aleksander Schmemann w swojej pracy *Wieki Post*. Podczas jutrzni mającej radosny charakter z racji niedzielnego wychwalania zmartwychwstania śpiewany jest psalm 137 – pieśń wygnańców. Jest to psalm, który był śpiewany przez Żydów podczas niewoli babilońskiej, a który stał się pieśnią człowieka uświadomionego sobie swoje oddalenie od Boga (Schmemann 1990, 11). Psalm ten jest śpiewany w trzy niedziele Przedpościa dla pokazania, że celem postu jest powrót do domu Ojca.

W nauczaniu Kościoła o Bogu dostrzegamy swoistą antynomię. Z jednej strony Kościół głosi Boga miłosiernego, z drugiej zaś naucza o Bogu sprawiedliwym. To wyraźne napięcie możemy dostrzec również

w przesłaniu kolejnej niedzieli przygotowawczej, kiedy podczas Liturgii czytana jest przypowieść o sądzie ostatecznym (Mt 23,31-46). Teksty liturgiczne tego dnia przestrzegają, że nie można bez końca upadać i grzeszyć, a przy tym liczyć tylko na miłosierdzie. Jest granica, która wszystkich dotyczy. Synaksarion tej niedzieli mówi, jaki cel przyświecał ojcom Kościoła, którzy wspomnienie o sądzie umieścili po niedzielach o celniku i synu marnotrawnym:

W tym dniu wspominamy powtórne i sprawiedliwe [straszne] przyjście Chrystusa, które święci ojcowie umieścili po dwóch przypowieściach [o celniku i faryzeuszu oraz o synu marnotrawnym – dodatek autora], aby ktoś dowiedziawszy się z nich o Bożej miłości do człowieka, nie żył w lenistwie, mówiąc przy tym: Bóg jest przyjacielem człowieka i kiedy przestanę grzeszyć, to łatwo będzie mi wszystko wypełnić. Określili zaś, żeby teraz [wspominać] ten straszny dzień, aby przeraźliwy śmiercią i czekającymi wiecznymi mękami doprowadzić do cnót tych, którzy żyją w lenistwie, nie tylko mieli nadzieję w Bogu, Przyjacielu człowieka, ale także mieli na uwadze, że jest On Sędzią sprawiedliwym i odda każdemu według jego uczynków (*Triōd' Postanaâ* 2000, 30r {Niedziela Mięsopestna, Jutrznia, synaksarion}).

W większości teksów i hymnów tej niedzieli wyróżnia się dwie warstwy. Pierwsza mówi o słabej, grzesznej kondycji człowieka, druga zaś o potrzebie miłości i miłosierdzia ze strony Boga. Mamy tu wyraźną refleksję na przypowieść i interpretację Słowa Bożego.

Płacę i łkam, gdy w zmysły przyjmę ogień wieczny, ciemność zewnętrzna i nieogarniona przepaść, okrutnego robaka, nieustanne zgrzytanie zębów, bóle bez miary przeznaczone dla grzeszników, którzy Ciebie, Najłaskawszego, zagniewali złymi zwyczajami, z których ja nieszczęsny jestem jedynym i pierwszym, lecz Ty, Sędzio, zbaw mnie miłosierdziem Twoim jako łaskawy (*Triōd' Postanaâ* 2000, 26r {Niedziela Mięsopestna, Wieczernia, Panie, wołam do Ciebie, stichera 4}). Biada mi, omroczone duszo, jak długo jeszcze nie odejdziesz od zła? Jak długo będziesz płakać zrozpaczona? Dlaczego nie pomyślisz o strasznej godzinie śmierci? Dlaczego nie drżysz cała, myśląc o budzącym bojaźń Sądzie Zbawiciela? Cóż bowiem odpowiesz, albo co rzekniesz? Czyny

Twoje stoją, aby ciebie oskarżyć, czyny oskarżają oszczercę. Nastał, o duszo, ostateczny czas, biegnij, uprzedź, z wiarą zawołaj: Zgrzeszyłem, Panie, zgrzeszyłem przed Tobą! Znam jednak, Przyjacielu człowieka, łaskawość Twoją, Dobry Pasterzu, obyś nie rozłączył mnie ze stojącymi po Twojej prawicy, ze względu na wielkie Twoje miłosierdzie (*Triöd' Postanaâ* 2000, 26v {Niedziela Mięsopestna, Na stichownie, stichera na „Chwała Ojcu...”}).

Ostatnia niedziela przed Wielkim Postem ma w *Triodionie* dwie nazwy: Seropustna i Wygnania, ponieważ w tym dniu wspomniane jest wygnanie Adama z raju. Pierwsza nazwa odnosi się do postu cielesnego i jest niezauważalna w tekstach liturgicznych. W tradycji kościelnej niedziela ta ma jeszcze jedną nazwę – Niedziela Wybaczenia Win. Dwie ostatnie nazwy – Wygnania i Wybaczenia wskazują na dwa znaczenia tej niedzieli. Pierwsza nazwa odnosi się do treści nabożeństwa i podobnie jak teksty liturgiczne uświadamia człowiekowi jego obecne miejsca przed Bogiem. Upadek prarodziców pozbawił nas, ich potomków, raju i w konsekwencji jesteśmy poza światem stworzonym przez Boga. Teksty liturgiczne tego dnia, będące interpretacją biblijnego opowiadania o upadku pierwszych ludzi, są wzbogacone o fakty nie zawarte w Piśmie Świętym.

Rozważając upadek pierwszego człowieka, teksty łączą go z aktem stworzeniem, wskazują na dobroć i miłosierdzie Boga, wyjątkowe miejsce człowieka pośród innych stworzeń oraz na konsekwencje jego czynu.

Stwórca, mój Pan, proch z ziemi przyjął mnie, życiodajnym tchnieniem dając, duszę ożywił i uczcił na ziemi [czyniąc] panującym nad wszystkimi widzialnymi i aniołów współmieszkańca (*Triöd' Postanaâ* 2000, 69r {Niedziela Seropustna, Wieczernia, Panie, wołam do Ciebie, stichera 1}).

W sposób obrazowy ukazane zostały skutki i konsekwencje upadku Adama, „który został wygnany z Raju [...] i wszelkich dóbr pozbawiony” (*Triöd' Postanaâ* 2000, 70r {Wieczernia, Na stichownie, stichera na „Chwała Ojcu...”}), „odtrącony od rajskiej słodkości” (*Triöd' Postanaâ* 2000, 69v {Wieczernia, „Panie, wzywam do Ciebie”, stichera 4}).

Konsekwencje tego upadku nie dotyczą tylko Adama jako tego, który naruszył przykazanie, ale odnoszą się również do każdego człowieka. Wyrażone jest to w tekstach również poprzez wielokrotne użycie sformułowań, nie tylko w czasie teraźniejszym, co jest bardzo charakterystyczną formą pieśni i hymnów liturgicznych, ale i w pierwszej osobie: „Zostałem pozbawiony odzienia utkanego przez Boga” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 69r {Wieczernia, „Panie, wzywam do Ciebie”, stichera 2}), „duszo moja, skłonna do wszelkich namiętności, oddaliłaś się od Boga, brakiem gorliwości pozbawiłaś się rajskiej słodyczy, od aniołów odłączyłaś się i w zepsucie pograżyłaś się” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 62r {Jutrznia, kanon, pieśń 6, troparion 2})

Na uwagę zasługuje szczególnie jeden tekst z wieczornego nabożeństwa, gdzie przedstawiony jest dialog Adama ze Zbawicielem:

Wygnany został Adam z raju z powodu pokarmu, i dlatego też siedząc na wprost niego, płakał, jęczał, błagalnym głosem mówiąc: Biada mi, co ja nieszczęsny straciłem! Przekroczyłem jedno przykazanie Władcy i pozbawiłem się wszelkich dóbr! Raju najświętszy, dla mnie byłeś zasadzony i z powodu Ewy (zostałeś) zamknięty, módl się do Tego, który ciebie stworzył i mnie uczynił, abym napełnił się Twoimi kwiatami! Przeto rzekł do niego Zbawiciel: Nie chcę, aby zginęło moje stworzenie, ale chcę jego zbawienia i dojścia do poznania prawdy, albowiem przychodzącego do mnie nie wypędzę precz (*Triōd' Postanaâ* 2000, 70r {Niedziela Seropustna, Wieczernia, na stichownie, stichera na „Chwała Ojcu...”}).

Słowa Zbawiciela z powyższego tekstu uświadamiają nam możliwość wstąpienia na drogę powrotu do raju i przyjęcia Bożego miłosierdzia. Drogą jest wyznanie win i prośba o wybaczenie, co podkreśla nazwa tej niedzieli. Urzeczywistnienie w życiu tych dwóch elementów – wyznania i prośby o wybaczenie – oznacza, że człowiek wstąpił na drogę do raju – królestwa Bożego, że wraca do prawdziwego życia, bo przecież Bóg nie chce, aby zginęło jego stworzenie. Dlatego w tradycji Kościoła prawosławnego w tym dniu jest praktykowany obrzęd wybaczenia win,

podczas którego z prośbą o wybaczenie zwracamy się nie tylko do swoich najbliższych, ale do wszystkich, bo nasz stosunek do innych ludzi jest wyrazem naszego stosunku do Boga (por. 1 J 4, 20).

Liturgiczny obraz Boga miłosiernego, miłującego człowieka i liturgiczne pojmowanie ofiary, odkupienia, zbawienia jest wolne od wszelkich pojęć jurydycznych i głoszenia mechanicznego udzielenia łaski zbawienia wszystkim. Teksty mówiące o niepojętej, nieogarnionej, wyzwalającej miłości Boga do ludzi są równoważone przez wezwanie do osobistego, chociaż być może i nieudolnego, wysiłku w dziele zbawienia.

Czas Wielkiego Postu według świadectwa liturgicznego jest duchowym, tajemnym (mistycznym) powtórzeniem czasu od stworzenia świata i wypędzenia z raju do powrotu do raju. Punktami granicznymi są z jednej strony Niedziela Przebaczenia Win ze wspomnieniem wypędzenia Adama i z drugiej Wielka Sobota – zstąpienie Chrystusa do otchłani. Szczególnie wyraźnie widać to w Wielkim Kanonie św. Andrzeja z Krety, czytany w pierwszym i piątym tygodniu Wielkiego Postu. Kanon składający się z 250 *troparionów*, przytaczając przykłady ze Starego i Nowego Testamentu, pokazuje moralną kondycję człowieka upadłego i wskazuje drogę od grzechu do świętości. Po każdym *troparionie* wierni śpiewają „Zmiłuj się nade mną, Boże, zmiłuj się”. Uczestniczący w nabożeństwie człowiek identyfikuje się z Adamem i wszystkimi naszymi przodkami, ze świętymi i grzesznikami.

Ochoczo naśladowałem w upadku praojca Adama. Przejrzałem, że przez grzech mój zostałem z Boga ogołocoony, pozbawiony wiecznego królestwa i jego owoców (*Triōd' Postanaâ* 2000, 295r {Czwartek piątego tygodnia, Jutrznia, kanon, pieśń 1, *troparion* 3}). W pustyni osiedlił się wielki Mojżesz. Pójdź więc i ty, duszo, bierz wzór z jego życia, abys duchem ujrzała objawienie Boga w gorejącym krzewie (*Triōd' Postanaâ* 2000, 303r {Czwartek piątego tygodnia, Jutrznia, kanon, pieśń 5, *troparion* 10}).

Kresem tej wędrówki jest zbawienie, które przynosi Chrystus. Chrystus jest w kanonie przedstawiany jako „Przyjaciół człowieka”, „Miłujący

człowieka”, „miłosierny Sędzia”, Dawca łez pokajania” „uzdrowiciel od grzechu” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 295v {Czwartek piątego tygodnia, Jutrznia, kanon, pieśń 1, tropariony 11, 12, 16 i 17}).

Znam Cię jako zaciszną przystań, Włodarzu mój, Panie Chryste! Śpiesz mnie wybawić od nieprzebytych głębin grzechu i rozpacz! (*Triōd' Postanaâ* 2000, 204v {Czwartek piątego tygodnia, Jutrznia, kanon, pieśń 6, troparion 14}).

W synaksarionie Wielkiej Soboty czytamy, że:

...wszystkie dni w roku przewyższa Święta Czterdziestnica, ale jeszcze większym od niej jest Święty i Wielki Tydzień, a z dni Wielkiego Tygodnia największą jest ta Wielka i Święta Sobota. Tydzień ten nazywany jest wielkim nie dlatego, że dni lub godziny są dłuższe od zwykłych, ale dlatego, że w ciągu niego, a zwłaszcza dzisiaj (Wielka Sobota), dokonane zostały wielkie, przewyższające naturę cuda i niebываłe czyny Zbawiciela naszego (*Triōd' Postanaâ* 2000, 483r {Wielka Sobota, Jutrznia, synaksarion}).

Pełnia miłosierdzia Bożego, które staje się naszym udziałem przez cierpienie, krzyż, śmierć i zstąpienie do otchłani Chrystusa, została przedstawiona w nabożeństwach Wielkiego Tygodnia. W strukturze nabożeństw, w tekstach liturgicznych dostrzegamy wydarzenia historyczne, słyszymy prorocтва i bicie własnego serca wycieńczonego pod ciężarem dziwnych, niepojętych wydarzeń mających miejsce, pomagające doświadczyć, czym jest Boża miłość i Boże miłosierdzie.

W tekstach Wielkiego Tygodnia wyróżniamy trzy warstwy:

1. plan historyczny, w którym zaznaczono ziemski czas;
2. plan metahistoryczny, w którym dostrzegamy tajemnicę wieczności i który zawiera w sobie nieosiągalną tajemnicę Boskości;
3. plan duchowy, gdzie czas i wieczność zlewają się, gdzie istniejący w czasie człowiek może dostrzec boską odwieczną chwałę i odwiecznie istniejącą Mądrość Bożą oraz niezmiernie boskie miłosierdzie jako dar dla wszystkich.

Bóg, który stał się człowiekiem, z miłości do swojego stworzenia wstępuje dobrowolnie na krzyż, aby zniszczyć klątwę [cs. раздpоушение клатвы], zwyciężyć śmierć [cs. оупpазднение смерти] i zbawić człowieka. Mówi o tym *troparion* Wielkiego Piątku:

Odkupiłeś nas z przekleństwa prawa najczciгодniejszą Krwią swoją, przygwożdżony do krzyża i włócznią przebity, stałeś się dla ludzi źródłem nieśmiertelności, Zbawicielu nasz, chwała Tobie (*Triōd' Postanaâ* 2000, 448r {Wielki Piątek, Jutrznia}).

W języku liturgii cierpienie Chrystusa na krzyżu i śmierć są przedstawiane jako niepojęta miłość Boga, gdyż to:

Przyjaciel człowieka podniesiony jest na drzewie, aby uwolnić więźniów znajdujących się w otchłani i wołających: Wielce cierpliwy Panie, chwała Tobie (*Triōd' Postanaâ* 2000, 461r {Wielki Piątek, Wieczernia, „Panie wołam do Ciebie” stichera 2}).

Śmierć Chrystusa jest śmiercią odkupieńczą i ożywiającą, początkiem zmartwychwstania i zwycięstwa życia. Między śmiercią krzyżową a zmartwychwstaniem istnieje wewnętrzna i nierozzerwalna jedność. Teksty liturgiczne Wielkiej Soboty w swym teologicznym bogactwie wskazują na bezmiar miłosierdzia, mówiąc o tym, jak Chrystus – Nowy Adam szuka pierwszego Adama, aby wypełnić to, co zapowiedziane zostało w tekstach Niedzieli o Wypędzeniu. „Na ziemię zstąpiłeś, aby Adama wybawić, a gdy go nie znalazłeś na ziemi, zstępujesz do piekieł, szukając go” (*Triōd' Postanaâ* 2000, 469r {Wielka Sobota, Jutrznia, stacja 1, wers 26}). Tę właśnie jedność tajemnicy paschalnej wyraża ikonografia prawosławna, przedstawiając *Anastasis* jako ‘zstąpienie do piekieł’. Chrystus kruszący bramy piekieł podaje ręce Adamowi i Ewie. Wybawienie ludzkości nastąpiło dzięki zbawczej mocy śmierci krzyżowej. Moc ta objawiła się w zstąpieniu Chrystusa do piekieł, które jest już zmartwychwstaniem. Dlatego właśnie podczas liturgii Wielkiej Soboty, gdy następuje zmiana szat liturgicznych z ciemnych na jasne, są śpiewane

wersety: „Powstań¹¹, Boże, sądzź ziemię, albowiem Ty odziedziczysz wszystkie narody”.

Treść i frazeologia *sticher* i *kanonów Triodionu Postnego* jest unikalna pod względem obrazowości, prostoty, jasności, poetyckości i liryczności. Jeden z bardziej znanych teologów – liturgistów, bp Benjamin Miłow, mówiąc o oddziaływaniu tych tekstów liturgicznych na duszę, mówi wręcz o ich zbawiennej mocy (Milov 1977, 133). Z tych wyjątkowych tekstów wiemy, że miłosierdzie wiąże się z miłością, ofiarą, wybaczeniem, współcierpieniem, współczuciem. Użycie tylko jednego z tych określeń może spowodować jednostronne pojmowania tego daru Boga. Bóg miłosierdzia poprzez swoje ukrzyżowanie zlikwidował przekleństwo prarodziców i wszystkich wyzwolił z niewoli grzechu, schodząc do otchłani, wyzwolił przebywających tam od wieków więźniów, dając ludzkości wolność od śmiertelnego rozkładu. Całe miłosierdzie i niezmierna miłość Boga i Pana naszego Jezusa Chrystusa do człowieka wyraża się w Jego zmartwychwstaniu. Boże miłosierdzie dla chrześcijan oznacza, że Bóg postanowił zmiłować się nad człowiekiem.

O Szczodry, jak zawsze rozlewając na nas obfite Twoje miłosierdzie, daj nam łzy oczyszczające zło i myśli kochających Ciebie: wiarę i czystą miłość, wielkie pokajanie, i doskonałe zjednoczenie w Tobie, jedynym wielce miłosiernym (*Triōd' Postanaâ* 2000, 56r {Piątek Seropustny, Jutrznia, kanon, pieśń 9, troparion 3}).

Bibliografia

- Alekseev, Anatolij. 2008. *Biblia v Bogosluženii. Vizantijsko-slavianskij lekcionarij*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Nestor-Istoria”.
- Bloom, Antoni, metropolita. 2004. *Odwaga modlitwy*. Poznań: W Drodze.

¹¹ W tekście cerkiewnosłowiańskim występuje wyrażenie *взскрєсєни*, które należy tłumaczyć jako ‘zmartwychwstań’.

- Ignatiâ (Puzik), monachinâ. 1982. „Prepodobnyj Joann Damaskin v ego cerkovno-gimnografičeskom tvorčestvie.” *Bogoslovskie Trudy* 23: 59-93.
- Ignatiâ (Puzik), monachinâ. 2005. *Cerkovnye pestnotvorcy*. Moskva: Podvor' e Svâto-Troickoi Sergievoi lavry.
- Davydova, Svetlana Aleksandrovna, i Tat' âna Vladimirovna Čertorickaâ. 1993. „K istorii sinaksarâ.” *Trudy otdela drevnerusskoi literatury* 43: 151-163.
- Cichočka Helena. 2002. „Nikefor Kallistos Ksantopul.” W *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*. Red. Oktawiusz Jurewicz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego: 292.
- Karabinov, Ivan Aleksevič. 1910. *Triod' postnaâ. Istoričeskij obzor eâ plana, sostava, redakcji i slavianskih perevodov*. Sankt-Peterburg: Tipografiâ V.D. Smirnova.
- Kern, Kiprian, archimandryta. 1997. *Liturgika. Gimnografiâ i eortologiâ*. Moskva: Krutickoe Patriaršee Podvore.
- Leśniewski, Krzysztof. 2017. *W samym sobie znaleźliśmy wyrok śmierci. Aby nie ufać sobie samemu lecz Bogu. Metanoiczno-soteriologiczne przesłanie Wielkiego kanonu św. Andrzeja z Krety*. Lublin: Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska/Fundacja Dialog Narodów.
- Lunt, Horace. 1982. „On the Old Church Slavonic Codex Assemanianus.” *Македонски јазик XXXII-XXXIII (1981-1982)*: 405-416.
- Metzger, Bruce. 1972. „Greek Lectionaries and a Critical Edition of the Greek New Testament.” *Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung* V: 479-497.
- Milov, Beniamin episkop. 1977. *Čteniâ po liturgičeskomu bogoslovû*. Bruxelles: Žizn' s Bogom.
- Mirković, Lazar. 1961. *Xeortologija ili istorijski razvitak i bogoslužene praznika pravoslavne istočne crkve*. Beograd: Teologja.
- Nanowski, Janusz. 1978. „Teologiczna treść nabożeństw uświęcenia czasu w obrządku bizantyjsko-słowiańskim.” *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 6 (XXXI): 297-309.

- Ostapczuk, Jerzy. 2010. *Cerkiewnosłowiański przekład liturgicznych perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT.
- Ostapczuk, Jerzy. 2018. „Tekstologija kirilličeskich staropečatnych bogoslužebnych četveroewangelij srednebolgarskogo i serbskogo izvodov i ih otnošenje k rukopisnoj tradicii (Evangelié ot Marka, začala 1-9).” *Slověne* 7 (2): 62-73.
- Ostapczuk, Jerzy. 2019. „Cyrillic early printed tetragospels of Middle Bulgarian and Serbian redaction. Textology of the first nine zachalas of Mark’s Gospel.” *Slavia* 88 (4): 371-382.
- Schmemann, Aleksander. 1990. *Wielki post*. Tłum. Andrzej Kempfi. Białystok: Orthdruk.
- Skaballanovič, Mihail. 2008. *Tolkovyj tipikon. Ob’ ’âsnitel’ noe izloženie tipikona s istoričeskim vvedeniem*. 2-e izdanie, ispravlennoe. Moskva: Izdatelstvo Sretenskogo monastyrà.
- Szymusiak, Jan Maria, i Marek Starowieyski. 1971. *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha.
- Triōd’ Postanaâ. Triōdion’ ’, siest’ tripsenec’ ’*. 2000. Moskva: Pravilo very/Moskovskij Sretenskij Monastyr’.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXII

Zeszyt 4

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2020

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ChAT – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

bp prof. dr hab. Wiktor Wysoczański, ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

prof. dr hab. Atanoli Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska

Skład komputerowy – Jerzy Sojka

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANS [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowe ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Objętość ark. wyd.: 19,3

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

SPIS TREŚCI

IN MEMORIAM

<i>Prof. dr hab. Janusz T. Maciuszko</i>	1103
<i>Bp dr h.c. Janusz Narzyński</i>	1109
<i>Bp dr h.c. Jan Szarek</i>	1113
<i>Ks. dr Włodzimierz Nast</i>	1117
<i>Ks. mgr Jan Prokopiuk</i>	1121

ARTYKUŁY

MICHAEL WOLTER, <i>Christliche Gemeinden und kultureller Pluralismus im 1. Jahrhundert n. Chr</i>	1125
ANDRZEJ KUŹMA, <i>Autorytet Kościoła rzymskiego i jego biskupa w nauczaniu św. Ireneusza z Lyonu, Tertuliana i św. Cypriana z Kartaginy</i>	1151
АЛЕКСАНДР ПАСКАЛЬ, <i>Малоизвестные актывые документы XV-XVIII вв., найденные А. С. Будиловичем в Любленской губернии в конце XIX в.</i>	1193
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>Mysterium Wcielenia Syna Bożego</i>	1223
JERZY TOFILUK, <i>Miłosierdzie Boże w tekstach Triodionu Postnego</i>	1245
WIKTOR ORLOF, JAKUB KOSTIUCZUK, <i>Trans i opętanie – obiekt zainteresowania teologii i psychiatrii</i>	1263
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>Nowa prawna definicja śmierci w Polsce jako problem filozoficzno-teologiczny</i>	1281
PAWEŁ BORECKI, <i>Nierówne traktowanie nierzymskokatolickich związków wyznaniowych we współczesnym polskim systemie prawnym – wybrane zagadnienia</i>	1309
ARTUR ALEKSIEJUK, ELŻBIETA ALEKSIEJUK, <i>Tożsamość i charakter prawosławnej refleksji pedagogiczno-religijnej</i>	1339
IZABELA KOCHAN, <i>Edukacja prawosławna na terenie miasta Siedlce</i>	1367
ELŻBIETA BEDNARZ, <i>Selekcja metod kształcenia w realizacji lekcji religii zgodnie z koncepcją tematyczno-problemową. LEGO® Education Maker jako propozycja metodyczna</i>	1383

JOANNA KLUCZYŃSKA, *Projekt socjalny jako złożony i wieloetapowy proces działań pomocowych* 1415

MATERIAŁY

WILHELEM SCHWENDEMANN, *Frisch, kommunikativ, frei – Die Zürcher und Genfer Bibel im Vergleich mit der Buber Rosenzweig Bibelausgabe* 1431

WILHELEM SCHWENDEMANN, *Begegnung – Beziehung – Menschsein – Menschenwürde – ein paar Bemerkungen zu Bubers Verständnis der philosophischen Anthropologie* 1455

STANISŁAW OBIREK, *Krytyczna etyka polityczna zakorzeniona w życiu* 1481

JERZY (PAŃKOWSKI), *Przemówienie inauguracyjne (8 października 2020)* 1505

KRONIKA

Inauguracja roku akademickiego 2020/2021 (8 października 2020) (JERZY BETLEJKO) 1511

Międzynarodowa e-konferencja naukowa „Eko(teo)logicznie – Chrześcijańskie wobec wyzwań” (5 listopada 2020) (SEBASTIAN MADEJSKI) 1513

Wykaz autorów 1519

Recenzenci „Rocznika Teologicznego” w roku 2020 1521

Contents

IN MEMORIAM

<i>Prof. Janusz T. Maciuszko PhD habil.</i>	1103
<i>Rev. Bp. Janusz Narzyński PhD h.c.</i>	1109
<i>Rev. Bp. Jan Szarek PhD h.c.</i>	1113
<i>Rev. Włodzimierz Nast PhD</i>	1117
<i>Rev. Jan Prokopiuk MA</i>	1121

ARTICLES

MICHAEL WOLTER, <i>Christian Communities and Cultural Pluralism in the 1st century A.D.</i>	1125
ANDRZEJ KUŹMA, <i>The Authority of the Church of Rome and Its Bishop in the Teaching of St. Irenaeus of Lyons, Tertullian and St. Cyprian of Carthage</i>	1151
ALEXANDR PASCAL, <i>Little-known Statutory Documents of the 15th to 18th Centuries, found by A. S. Budilovich in the Province of Lublin at the End of the 19th Century</i>	1193
METROPOLITA SAWA (MICHAŁ HRYCUNIAK), ANDRZEJ BACZYŃSKI, <i>The Mystery of the Incarnation of the Son of God</i>	1223
JERZY TOFILUK, <i>The Mercy of God in the Texts of the Lenten Triodion</i> ..	1245
WIKTOR ORLOF, JAKUB KOSTIUCZUK, <i>Trance and possession – an object of interest in theology and psychiatry</i>	1263
KRZYSZTOF LEŚNIEWSKI, <i>The New Legal Definition of Death in Poland as a Philosophical and Theological Problem</i>	1281
PAWEŁ BORECKI, <i>Unequal Treatment of non-Roman Catholic Religious Associations in the Contemporary Polish Legal System – Selected Issues</i>	1309
ARTUR ALEKSIEJUK, ELŻBIETA ALEKSIEJUK, <i>The Identity and Nature of Orthodox Pedagogical and Religious Reflection</i>	1339
IZABELA KOCHAN, <i>Orthodox Education in the City of Siedlce</i>	1367

ELŻBIETA BEDNARZ, <i>Selection of Teaching Methods in Implementation of Religious Education Classes according to Thematic and Problem-based Learning. LEGO® Education Maker as a Methodological Proposal</i>	1383
--	------

JOANNA KLUCZYŃSKA, <i>Social projects. Assumptions of the projects in social suport</i>	1415
---	------

MATERIALS

WILHELEM SCHWENDEMANN, <i>Fresh, Communicative, Free – The Zurich and Geneva Bibles compared with the Buber-Rosenzweig Bible Edition</i>	1431
--	------

WILHELEM SCHWENDEMANN, <i>Encounter – Relationship – Being human – Human dignity – a few Remarks on Buber's Understanding of Philosophical Anthropology</i>	1455
---	------

STANISŁAW OBIREK, <i>Critical Political Ethics Rooted in Life</i>	1481
---	------

JERZY (PAŃKOWSKI), <i>Inaugural speech (8th October 2020)</i>	1505
--	------

KRONIKA

<i>Inauguration of the academic year 2019/2020 (8th October 2020)</i> (JERZY BETLEJKO).....	1511
--	------

<i>International Scientific E-Conference „Eco(theo)logically – Christians in the Face of Challenges” (5 November 2020)</i> (SEBASTIAN MADEJSKI)	1513
---	------

List of authors	1519
-----------------------	------

List of Reviewers of „Theological Yearbook” in 2020.....	1521
--	------

Wykaz autorów

Michael Wolter, wolter@uni-bonn.de, Universität Bonn, Evangelisch-Theologische Fakultät, Abteilung für Neues Testament, An der Schlosskirche 2–4, 53113 Bonn, Germany

Andrzej Kuźma, a.kuzma@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Alexandr Pascal, PascalAD@rsl.ru, Rosja, 119019, Moskwa, ul. Vozdvizhenka, d. 3/5

Metropolita Sawa (Michał Hrycuniak), m.hrycuniak@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Andrzej Baczyński, a.baczyński@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jerzy Tofiluk, jerzy.tofiluk@gmail.com, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Wiktor Orlof, w_orlof@wp.pl, ul. Zwycięstwa 29/62, 15-703 Białystok

Jakub Kostieczuk, j.kostieczuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Krzysztof Leśniewski, krzysztof.lesniewski@kul.pl, Katedra Teologii Prawosławnej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin

Paweł Borecki, pawelborecki@op.pl Zakład Prawa Wyznaniowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, Collegium Iuridicum I, pok. 228, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

Artur Aleksiejuk, a.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Elżbieta Aleksiejuk, e.aleksiejuk@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Izabela Kochan, i.kochan@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Elżbieta Bednarz, e.bednarz@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Joanna Kluczyńska, j.kluczynska@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa